

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης*

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΧΥΣ ΣΤΑ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ: ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ (1585-1615)

Ι. Η εποχή

Ο 16ος αιώνας στην ιστορία του καπιταλισμού συνδέεται με τη ραγδαία ανάπτυξη του εμπορίου για μια σειρά από λόγους που σχετίζονται με τη διεύρυνση των αγορών, την αύξηση του μεσογειακού πληθυσμού, την υιοθέτηση νέων τεχνικών στις συναλλαγές και στα συστήματα μεταφορών κ.ά. Συνδέεται ωστόσο και με την ενίσχυση της τάσης για επένδυση στη γη σε περιοχές της Μεσογείου όπως η Ιβηρική, αλλά και ιταλικά κράτη με τη Φλωρεντία των Μεδίκων, την άλλοτε οικονομική πρωτεύουσα του ύστερου Μεσαίωνα, να ξεχωρίζει¹.

Παλιοί κυρίαρχοι της Εσωτερικής Θάλασσας όπως οι Βενετοί, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα αντιμετώπιζαν τον αυξανόμενο ανταγωνισμό στις μεταφορές και το εμπόριο τόσο από Οθωμανούς όσο και από δυτικοευρωπαίους (Γάλλους, Άγγλους και Ολλανδούς), που εμπορεύονταν με προνομιακούς όρους χάρη στις διομολογήσεις που τους είχε παραχωρήσει ο σουλτάνος. Ο έντονος εμπορικός ανταγωνισμός, σε συνδυασμό με παράγοντες όπως οι συχνές πολεμικές συγκρούσεις στις οποίες είχε εμπλακεί το βενετικό κράτος, περιόρισαν αναπόφευκτα την κερδοφορία των ναυτιλιακών τους επιχειρήσεων. Έτσι από τα μέσα του 16ου αιώνα αρκετά από τα μέλη της βενετικής ευγένειας, για τα οποία τα θαλάσσια ταξίδια και το εμπόριο στην ανατολική Μεσόγειο αποτελούσαν όχι μόνο τρόπο επι-

*Αναπληρωτής Καθηγητής Ιταλικής Ιστορίας και Πολιτισμού στη Φιλοσοφική Σχολή του ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας.

1. Giuseppe Gracco, «European Expansion in the Sixteenth Century», στο Antonio Di Vittorio (επιμ.), *An Economic History of Europe. From expansion to development*, London and New York 2006, σελ. 26-53.

βίωσης, αλλά και προϋπόθεση για πολιτική σταδιοδρομία, άρχισαν να διαφοροποιούν τις επενδύσεις τους στρεφόμενοι στη γη της ιταλικής ενδοχώρας. Οι αγροτικές καλλιέργειες, οι κατοικίες στην πόλη και την ύπαιθρο, καθώς και η υιοθέτηση ενός στυλ ζωής προσανατολισμένου στην επιδεικτική προβολή του πλούτου και του κοινωνικού κύρους θα συμβαίνουν παράλληλα με τη συμμετοχή τους στις ναυτιλιακές επιχειρήσεις, τις οποίες θα διευθύνουν ολοένα και συχνότερα από τη στεριά².

Ειδικός στόχος του κειμένου που ακολουθεί είναι να εξετάσει αν για μια διαδικασία όπως αυτή που ακολούθησαν οι βενετοί ευγενείς, μπορεί να εντοπιστεί κάποιου είδους αναλογία ή και επίδραση στους ιόνιους υπηκόους, για τις ηγετικές ομάδες των οποίων μόδα ήταν η μίμηση του στυλ ζωής των Κυριάρχων τους. Η περίπτωση που εξετάζεται εδώ αφορά την Κέρκυρα του τελευταίου τρίτου του 16ου αιώνα και των αρχών του 17ου αι. και βασίζεται σε μια σειρά εγγράφων που τεκμηριώνουν τη μακρόχρονη δικαστική διαμάχη ανάμεσα στα μέλη της κερκυραϊκής οικογένειας των Πανδή και την κοινότητα του νησιού.

Η αντιδικία αυτή, γνωστή στην τοπική ιστοριογραφία κυρίως μέσα από το έργο του Ν. Καραπιδάκη για την κερκυραϊκή «ευγένεια»³, απασχόλησε την τοπική κοινωνία για τριάντα χρόνια, από το 1585 μέχρι το 1615⁴. Η εξέταση αυτής της πλούσιας πηγής πληροφόρησης μπορεί ωστόσο να προσφέρει επιπλέον απαντήσεις σε μια σειρά από ειδικά ερωτήματα. Ένα από αυτά αφορά τη χρήση της πε-

2. Βλ. στο παλιό αλλά σημαντικό κείμενο του Aldo Stella, «La crisi economica veneziana nella seconda metà del secolo XVI», *Archivio Veneto*, σειρά 5η, τ. 93-94 (1956), σελ. 17-69. Περισσότερα σε Gerassimos D. Pagratis, «Venice, Her Subjects and Ships: Continuity and discontinuity in Venetian Mercantile and Maritime policy, and its impact on the shipping of the Ionian islanders during the 16th century», στο Ruthy Gertwagen-Jean Claude Hocquet (επιμ.), *Venice and the Mediterranean (XIII-XVIII centuries)*, *Studi Veneziani*, υπό έκδοση.

3. Nicolas Karapidakis, *Civis fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Frankfurt am Main 1992, σελ. 104-109. Βλ. επίσης Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Κοινωνία και Οικονομία στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας. Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*, Αθήνα 2013, κεφ. 7.

4. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Νομού Κερκύρας (στο εξής= Α.Ν.Κ.), Ενετοκρατία, φάκ. 11, Filze 7-8.

ρίπτωσης των Πανδή ως παραδείγματος ενδεχομένως αντιπροσωπευτικού των μεθόδων αξιοποίησης του χρηματικού πλούτου από τους υπηκόους της Βενετίας για την απόκτηση κοινωνικής και πολιτικής δύναμης. Ένα άλλο είναι η αποκάλυψη αντιλήψεων αφενός για τις προϋποθέσεις ένταξης στην ιδιότητα του πολίτη, σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία η ελίτ του νησιού έδειχνε τάσεις περιχάρωσης και αποκλεισμού άλλων υποψήφιων μελών, και αφετέρου για το κοινωνικό κύρος με το οποίο περιβαλλόταν η εμπορική και ναυτιλιακή δραστηριότητα. Περιπτώσεις όπως αυτές που παρουσιάζονται εδώ είναι εξάλλου αξιοποιήσιμες για τη σύνθεση επαρκών προσωπογραφικών παραδειγμάτων, η συνεξέταση των οποίων αποτελεί προϋπόθεση για το σχεδιασμό ενός αξιόπιστου προφίλ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων των βενετικών κτήσεων στις επιχειρηματικές, κοινωνικές και πολιτικές τους διαστάσεις.

II. Ο χώρος, οι θεσμοί, οι άνθρωποι

Σε αυτό το σημείο είναι νομίζω αναγκαίες ορισμένες διευκρινίσεις τόσο για το νομικό καθεστώς των υπηκόων της Γαληνοτάτης όσο και για το χώρο στον οποίο συνέβησαν όσα εξετάζονται εδώ και τις κοινωνικές και πολιτικές του ιδιαιτερότητες.

Η διαφοροποίηση μεταξύ προνομιούχων ευγενών και, από τα τέλη του Μεσαίωνα, αστών της Βενετίας από τη μια και υπηκόων επιχειρηματιών από την άλλη, υπήρξε το εργαλείο που επέτρεψε στους Βενετούς να εκμεταλλεύονται με τρόπο ουσιαστικά αποικιακό τις κτήσεις τους. Στα χέρια των πρώτων διατηρήθηκε ζηλότυπα το λεγόμενο πλούσιο εμπόριο που περιλάμβανε τα πλέον κερδοφόρα εμπορεύματα, όπως τα μπαχαρικά, τα ακριβά υφάσματα και άλλα αντικείμενα μικρού όγκου και μεγάλης αξίας. Ο ρόλος των υπηκόων, τουλάχιστον σύμφωνα με τους νόμους που πρακτικά εξέφραζαν τις επιθυμίες του βενετικού κράτους, περιοριζόταν, πέρα από την τροφοδοσία των περιοχών προέλευσης, στη διακίνηση των λεγόμενων δημοκρατικών προϊόντων. Επρόκειτο κατά κανόνα για είδη διατροφής και πρώτες ύλες, προϊόντα τα οποία οι υπήκοοι ήταν ελεύθεροι να εισάγουν στη μητρόπολη, εξάγοντας από εκεί μεταποιημένα εμπορεύματα για την ανατολική Μεσόγειο. Στους υπηκόους απαγορευόταν αυστηρά η απευθείας συμμετοχή τους στο εξωτερικό εμπόριο. Έτσι διατηρούνταν σταθερός ο διαμεσολαβητικός χαρακτήρας της πόλης της Βενετίας και η απασχόληση του εγχώριου

ναυτλιακού δυναμικού, αλλά και ανθηρά τα οικονομικά του κράτους από τα φορολογικά έσοδα⁵.

Η πίεση που από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα δημιούργησε στη Βενετία η αρνητική συγκυρία (Ιταλικοί και βενετοτουρκικοί πόλεμοι, αυξανόμενος ανταγωνισμός στο μεσογειακό εμπόριο, περιορισμός της κερδοφορίας των ναυτλιακών επιχειρήσεων, εγκατάλειψη δρομολογίων γαλερών, επενδύσεις στην ιταλική ενδοχώρα) ανάγκασε τις κρατικές υπηρεσίες να παραχωρούν φορολογικές ελαφρύνσεις σε υπηκόους και σε ξένους που δέχονταν να γίνουν τροφοδότες της αγοράς του Ριάλτο. Η παραχώρηση στους υπηκόους τους ακόμη και αδειών εισαγωγής μπαχαρικών στη Βενετία, όταν οι κρατικές γαλέρες αδυνατούσαν να μεταφέρουν το σύνολο των προς φόρτωση ποσοτήτων, δείχνει την ένταση αυτής της πίεσης, που οδήγησε στη χαλάρωση της διακριτικής μεταχείρισης των υπηκόων από τις βενετικές αρχές. Τούτο ωστόσο επρόκειτο να γίνει μάλλον σιωπηρά, χωρίς δηλαδή να καταργηθεί επίσημα η νομική διαφοροποίηση ανάμεσα σε αυτές τις δύο ομάδες, η οποία στην ουσία αντανάκλουσε τη διάκριση μεταξύ διοικούντων και διοικουμένων⁶.

Οι τελευταίοι, αν και σε δυσμενή θέση σε σχέση με τους προνομιούχους βενετούς επιχειρηματίες, ασκούσαν με τη σειρά τους ανάλογες εξουσίες στις τοπικές κοινωνίες, αξιοποιώντας την υπεροχή που έδινε σε μια μικρή μερίδα του πληθυσμού κάθε περιοχής, τους επονομαζόμενους από τη Βενετία πολίτες, η συμμετοχή στο συμβούλιο της αστικής κοινότητας. Η ένταξη σε αυτά τα σώματα τυπικά συνεπαγόταν πολιτικά δικαιώματα και τη δυνατότητα άσκησης δημόσιων αξιωμά-

5. Massimo Costantini, «Η εμπορική πολιτική της Βενετίας έναντι των κτήσεών της στην Ανατολική Μεσόγειο», στο Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.*, Κέρκυρα 1998, σελ. 71-79. Benjamin Arbel, «The Ionian Islands and Venice's trading system during the sixteenth century», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, τ. 2, Αθήνα 2001, σελ. 147-160. Βλ. επίσης Gerassimos D. Pagratis, «Trade and Shipping in Corfu (1496-1538)», *International Journal of Maritime History*, τ. 16/2 (December 2004), σελ. 173-177. Molly Greene, *Catholic Pirates and Greek Merchants. A Maritime History of the Mediterranean*, Princeton 2010, κεφ. 1.

6. Pagratis, «Venice, the Sea and the Greeks».

των στο τοπικό αυτοδιοικητικό επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα οδηγούσε σε κοινωνική και οικονομική αναβάθμιση.

Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων του βενετοκρατούμενου ελλαδικού χώρου, παρά τις επιμέρους τοπικές ιδιαιτερότητες, στην ουσία αντιπροσωπεύει το ελληνικό αντίστοιχο των κοινοτήτων που αναπτύχθηκαν στις πόλεις της Ιταλίας και της δυτικής Ευρώπης μετά την παρακμή του φεουδαλισμού και τη σταδιακή ανάπτυξη των πόλεων⁷. Όπως στη δυτική Ευρώπη έτσι και στο βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο οι κοινότητες πέρασαν από διάφορες φάσεις με μεγάλα ή μικρότερα διαστήματα κυριαρχίας των μικρών φεουδαρχών και σταδιακά αυξανόμενη την ισχύ της ανερχόμενης αστικής τάξης. Με την εξαίρεση της Κρήτης και της Κύπρου όπου οι Βενετοί αναγνώριζαν την ευγένεια και όπου οι θεσμοί, κυρίως στην Κρήτη, βρίσκονταν πιο κοντά στους αντίστοιχους βενετικούς, στις υπόλοιπες κτήσεις του βενετικού *Κράτους της θάλασσας* τα συμβούλια των κοινοτήτων άρχισαν να αποκτούν μια παγιωμένη μορφή μετά τα μέσα του 16ου αιώνα. Έκτοτε τα ήδη υπάρχοντα μέλη εμπόδιζαν την είσοδο νέων και παράλληλα υιοθετούσαν ένα στυλ διαβίωσης που μιμούνταν εκείνο των ευγενών. Αργότερα, στον 18ο αιώνα, άρχισαν να αυτοπροσαγορεύονται ως ευγενείς, μολονότι η Βενετία ουδέποτε αναγνώρισε ευγένεια πλην ελάχιστων εξαιρέσεων⁸.

Ειδικά στα βενετικά νησιά του Ιονίου Πελάγους η συμμετοχή στις κοινότητες εξασφάλιζε, πέρα από πολιτικά δικαιώματα, κοινωνικό κύρος, αλλά και τη δυνατότητα άντλησης οικονομικού οφέλους από την εκλογή σε έμμισθα αξιώματα και από την, με προνομιακούς όρους, εκμίσθωση του δικαιώματος συλλογής των φόρων ή εκμετάλλευσης πλουτοπαραγωγικών πηγών που ανήκαν στο κράτος (λίμνες, αλυκές κ.λπ.)⁹.

7. Βλ. μεταξύ των άλλων Giuseppe Galasso, «Dai regni romano-barbarici all'età comunale», στο Ruggiero Romano & Corrado Vivanti (επιμ.), *Storia d'Italia. I caratteri originali*, τ. 1, Torino 1989², σελ. 401-447.

8. Για μια συνθετική ιστορία του θεσμού των αστικών κοινοτήτων στο βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία 2004. Για την περίπτωση της Κέρκυρας βλ. Karapidakis, *Civis fidelis: L'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote*.

9. Παγκράτης, *Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*, κεφ. 3.

Με τον καιρό η απόσταση των πολιτών από τον υπόλοιπο πληθυσμό άρχισε να διευρύνεται και να τους προσδίδει το κύρος μιας επίζηλης ελίτ. Η ανάγκη καθιέρωσης αυστηρών όρων για τη συμμετοχή στα συμβούλια των κοινοτήτων υποδηλώνει ότι πλάι στους πολίτες υπήρχε μια δυναμική ομάδα ανθρώπων που διεκδικούσαν με αξιώσεις την ένταξή τους σε αυτά τα συλλογικά σώματα. Το προφίλ αυτών των ανθρώπων μπορεί να σχηματιστεί μέσα από τα κριτήρια που μετά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα υιοθετήθηκαν για να εμποδίσουν την είσοδο νέων υποψηφίων. Για παράδειγμα, για να περιοριστεί η ένταξη ξένων στο συμβούλιο της κερκυραϊκής κοινότητας, από το 1440 και μετά έπρεπε ο υποψήφιος να έχει κατοικήσει τουλάχιστον για δέκα χρόνια στο νησί. Το 1565 το χρονικό αυτό διάστημα μειώθηκε στα πέντε χρόνια, όμως οι υποψήφιοι (κατονομάζονται οι Αλβανοί και οι κεφαλονίτες) έπρεπε να αποδείξουν ότι ήταν πολίτες και στις πατρίδες τους. Μια άλλη προϋπόθεση ήταν η μη άσκηση «βάνανυσης» τέχνης, δηλαδή χειρωνακτικού επαγγέλματος. Το 1574 δόθηκε ένας μήνας διορία σε όσους ασκούσαν χειρωνακτικό επάγγελμα να το εγκαταλείψουν. Όπως γίνεται κατανοητό από τα παραπάνω, και από όσα θα ακολουθήσουν, η κοινότητα είχε αρχίσει να μετατρέπεται σε ένα κλειστό σύνολο εισοδηματιών, στο οποίο δεν είχαν θέση δυναμικοί και ευκατάστατοι επιχειρηματίες, βιοτέχνες ή άλλα πρόσωπα που είτε ήταν ετερόχθονες είτε σε κάποια φάση της επαγγελματικής τους ζωής είχαν εμπλακεί σε χειρωνακτικές εργασίες¹⁰.

Οι διεργασίες για την παγίωση των κριτηρίων ένταξης στο συμβούλιο, κοινές σε ένα μεγάλο μέρος των νησιών του Ιονίου Πελάγους, όπως η Ζάκυνθος και τα Κύθηρα, όχι όμως και η Κεφαλονιά, στην Κέρκυρα κατέληξαν στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα σε μια σειρά προϋποθέσεων που αφορούσαν τόσο νέα μέλη όσο και ήδη ενεργούς πολίτες. Συγκεκριμένα, τα εν ενεργεία ή υποψήφια μέλη του συμβουλίου θα έπρεπε: α) να είχαν γεννηθεί στην Κέρκυρα ή να έχουν μακροχρόνια διαμονή στο νησί, β) να κατοικούν μόνιμα στην πόλη της Κέρκυρας, και

10. Karapidakis, *Civis fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote*, κεφ. 3. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*. Πηγή για σχεδίασμα ανασύνθεσης της εποχής, Αθήνα 2002, σελ. 36 κ.ε.

γ) να ικανοποιούν τους τρεις όρους της αστικότητας: δηλαδή να είναι τέκνα νόμιμων γάμων, να διάγουν ευυπόληπτο αστικό βίο και να μην έχει ασκήσει κανείς στην οικογένειά τους χειρωνακτικό επάγγελμα για τρεις συνεχόμενες γενιές¹¹.

III. Η περίπτωση των Πανδή

Η περίπτωση των Πανδή, που θα εξετάσουμε εδώ, απασχόλησε την κοινότητα της Κέρκυρας όταν η συζήτηση για τις προϋποθέσεις συμμετοχής στην ιδιότητα του πολίτη άρχισε να γίνεται πολύ συγκεκριμένη. Από την άλλη, το τέλος της σύγκρουσής τους με την κοινότητα συμπίπτει με την οριστικοποίηση των κριτηρίων ένταξης στο συμβούλιο, που έλαβε χώρα περίπου τριάντα χρόνια μετά. Αυτές οι συμπτώσεις αλλά και τα επιχειρήματα και οι δυνάμεις που στρατολόγησαν οι δύο πλευρές υποδηλώνουν ότι τούτη η αντιδικία θα μπορούσε να ειπωθεί ως μια από εκείνες τις καθοριστικές εμπειρίες που οδήγησαν στη μετατροπή αντιλήψεων που είχαν επικρατήσει για το περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη σε μια σειρά από προαπαιτούμενα που έλαβαν τη μορφή κανόνων στη λειτουργία της κοινότητας.

Η διεκδίκηση από τον Ανδρέα Πανδή της εισόδου του στο συμβούλιο των πολιτών, όπου θεωρούσε ότι δικαιωματικά ανήκε, προκάλεσε την έντονη αντίδραση των εκπροσώπων των ήδη ενταγμένων σε αυτό. Συνολικά, η μεταξύ τους αντιδικία μπορεί να διακριθεί σε πέντε φάσεις:

A. Ο Πανδής στις 9 Σεπτεμβρίου 1585 κατέθεσε προσφυγή εναντίον της κοινότητας στην τοπική βενετική διοίκηση της Κέρκυρας (στο εξής *reggimento*¹²), που χρειάστηκε πέντε χρόνια για να καταλήξει στην έκδοση απόφασης στις 28 Σεπτεμβρίου του 1590.

B. Δεκαπέντε χρόνια μετά, από το 1605 μέχρι το 1607 εκδικάστηκε η έφεση που άσκησε ο Γεώργιος Πανδής του Ανδρέα στην υπηρεσία των *auditori* της Βενετίας, χωρίς αίσιο για εκείνον αποτέλεσμα.

Γ. Από το 1609 η κοινότητα ξεκίνησε την αντεπίθεσή της, που κορυφώθηκε τη διετία

11. Ο.π.

12. Για τη σύνθεση και τις αρμοδιότητες των μελών του *reggimento* βλ. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Οι εκθέσεις των Βενετών βαΐλων και προνοητών της Κέρκυρας (16ος αιώνας)*, Αθήνα 2008, εισαγωγή.

1610-1611 με την αποδοχή από τη βενετική γερουσία των κριτηρίων που είχε προτείνει η κερκυραϊκή κοινότητα για τους όρους εισαγωγής νέων μελών¹³. Στη συγκεκριμένη φάση, μάλλον το 1611, η γερουσία αναγκάστηκε να απορρίψει εκ νέου αίτημα των Πανδή, γεγονός για το οποίο μόνο έμμεσες πληροφορίες διαθέτουμε.

Δ. Παρά τις αλλεπάλληλες αποτυχίες, η αμέσως επόμενη φάση ανήκει στους Πανδή, που με πρωτοβουλία του Αρσενίου, ανεψιού του Ανδρέα και γιου του Γεωργίου, από το 1613 μέχρι το 1614 επανέφεραν το αίτημά τους ενώπιον της τοπικής διοίκησης της Κέρκυρας και εντέλει δικαιώθηκαν.

Ε. Η χαρά για τους Πανδή θα κρατούσε όμως λίγο, καθώς η κοινότητα αντέδρασε στέλνοντας πρεσβεία στη βενετική γερουσία το 1615 που ακύρωσε την ένταξη των Πανδή στο συμβούλιο και έκλεισε οριστικά αυτή τη διαμάχη.

A.1. Η πρώτη φάση 1585-1590

Τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε ο Ανδρέας στα υπομνήματά του (9/9/1585 και 23/10/1585), προκειμένου να πείσει το *reggimento* ότι είχε όλα τα προσόντα για να λάβει μέρος στις συνεδριάσεις του συμβουλίου, να εκλέγει και να εκλέγεται¹⁴, βασίστηκαν στην παρουσίαση ιστορικών στοιχείων για την εγκατάσταση των Πανδή στο νησί, στην προβολή των κατορθωμάτων του πατέρα του Σταμάτη και στην απόδειξη του αστικού τρόπου ζωής του ίδιου και των προγόνων του.

Η παρουσίαση της οικογενειακής ιστορίας ξεκινάει από το Γεώργιο, «γενάρχη» του κλάδου των Πανδή της Κέρκυρας, ο οποίος, σύμφωνα με τον εγγονό του Ανδρέα, προερχόταν από την Άρτα, όπου ήταν ένας από τους πρόκριτους του τόπου (*uno dei primati*). Ωστόσο οι αντιφάσεις που ενέχει η ίδια η δήλωση του Ανδρέα και ο συνδυασμός της με άλλες πληροφορίες δείχνουν ότι ο Γεώργιος θα

13. Ermanno Lunzi, *Della condizione politica delle Isole Ionie sotto il dominio Veneto*, Venezia 1858, σελ. 270. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, σελ. 421-424. Στην απαγόρευση εισόδου στο συμβούλιο όσων διέμεναν στην ύπαιθρο προστέθηκε διάταγμα του 1641 που απαγόρευε τη συμμετοχή στις συνεδριάσεις του συμβουλίου σε όσους πολίτες δεν είχαν ιδιόκτητη κατοικία στην πόλη. Lunzi, *Della condizione politica delle Isole Ionie sotto il dominio Veneto*, σελ. 270.

14. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 1r: «..intrar, balotar et esser balottato nel consiglio general di questa magnifica comunità..».

πρέπει να ήταν πρόσφυγας από τη Σπάρτη¹⁵. Από εκεί μετακινήθηκε για μόνιμη

15. Το χφ. γράφει «Άρτα, μέρος του Μοριά» (Arta, parte della Morea). Η πληροφορία είναι βέβαια αντιφατική, λόγω της γεωγραφικής ανακρίβειας. Τη λύση στο δίλημμα φαίνεται να τη δίνει ο ίδιος ο Πανδής, καθώς αναφέρει ότι η μητέρα του λογίου Αντώνιου Έπαρχου ήταν Πανδή, κάτι που υποδηλώνει ότι η λέξη Arta, στην ιταλική που είναι γραμμένη, θα πρέπει εσφαλμένα να αντικατέστησε τη λέξη Sparta (A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 2v). Από κείμενα του ίδιου του Έπαρχου επιβεβαιώνεται ότι η μητέρα του ήταν σπαρτιάτισσα (Ελλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος Έπαρχος*, Κέρκυρα 1978, σελ. 15-16). Όμως η Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος Έπαρχος*, σελ. 19-20, αξιοποιώντας και άλλες πηγές γύρω από τον Έπαρχο, υποστήριξε ότι η μητέρα του Αντώνιου Έπαρχου ανήκε στον κλάδο της σπαρτιατικής οικογένειας των Μόσχων, αμφισβητώντας έτσι τη δήλωση του Ανδρέα Πανδή, και εν γένει την αξιοπιστία του ως μάρτυρα, καθώς αυτή η δήλωση υποβλήθηκε περίπου έναν αιώνα μετά τα γεγονότα που περιγράφει, και επιπλέον δεν επιβεβαιώθηκε στην εποχή της από καμιά μαρτυρία ικανή να πείσει την κοινότητα.

Όπως όμως διαπιστώνει κανείς από την ίδια τη δικογραφία που εξετάζουμε εδώ, η απόρριψη της αίτησης των Πανδή από την κοινότητα δε στηρίχτηκε στην αμφισβήτηση της καταγωγής του Γεωργίου, αλλά σε άλλους λόγους. Εξάλλου από άλλη μελέτη μας («Ειδήσεις για τον κερκυραίο χαρτογράφο Ιωάννη Ξενοδόχο», *Ερασιστής*, τ. 22 (1999), σελ. 145-150) προκύπτει ότι το επώνυμο Μόσχος στα τέλη του 15ου αι. και στις αρχές του 16ου αι. χρησιμοποιήθηκε στην Κέρκυρα εναλλακτικά με άλλα παρωνύμια που στη συνέχεια έγιναν επώνυμα, όπως π.χ. το Ξενοδόχος. Θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα κάτι ανάλογο να έχει συμβεί στην περίπτωση των Μόσχων και των Πανδή; Εξάλλου τη στενή σχέση των Πανδή με τους Επάρχους επιβεβαιώνουν και άλλες πληροφορίες. Γνωρίζουμε λ.χ. ότι στο γιο του Έπαρχου, Τζώρτζη, που στη συνέχεια έγινε καθολικός ιερέας (canonico), δόθηκε ως *beneficium* η διαχείριση εισοδημάτων της καθολικής εκκλησίας της Κέρκυρας στην περιοχή της Λευκίμμης, την οποία νέμονταν συχνά και οι Πανδή. Μάλιστα σε έγγραφο του 1586 (Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, σελ. 45 σημ. 4) ο εκπρόσωπος της καθολικής εκκλησίας της Κέρκυρας εμφανίζεται να νοικιάζει στον Πέτρο Πανδή του Γεωργίου, εξάδελφο του Αρσενίου, το μπενεφίκιο του Αγίου Νικολάου του Πόρτου και των Βιταλάδων της περιοχής της Λευκίμμης. Με άλλα λόγια οι ενδείξεις για τη συγγένεια των

εγκατάσταση στη Λευκίμμη της νότιας Κέρκυρας όπου ολοκλήρωσε τη ζωή του¹⁶. Δεν διευκρινίζεται στα έγγραφα ο ακριβής χρόνος μετακίνησης του Γεωργίου στο νησί. Από το συνδυασμό όμως των χρονολογιών εικάζουμε ότι τούτο θα πρέπει να συνέβη την τελευταία ή την προτελευταία δεκαετία του 15ου αιώνα, μετά από κάποια τουρκική επίθεση εναντίον της Σπάρτης.

Από την κατάθεση του Νικόλαου Κάντα ενώπιον του *reggimento* το 1585, πληροφορούμαστε ότι ο Γεώργιος Πανδής σε μεγάλη ηλικία φορούσε καπέλο παρόμοιο μ' εκείνο των *stradioti*¹⁷. Αν αυτή η πληροφορία επιβεβαιωνόταν και από άλλες πηγές, θα υποδείκνυε τη συσχέτιση της μετακίνησης των Πανδή στην Κέρκυρα με το ρεύμα των στρατιωτών που, έχοντας υπηρετήσει τους Βενετούς στις πρώην πατρίδες τους που έπεσαν στα χέρια των Οθωμανών, τους ακολούθησαν σε άλλες βενετικές κτήσεις¹⁸. Στους αρχηγούς αυτών των στρατιωτικών σωμάτων οι Βενετοί συνήθιζαν να παραχωρούν γη σε παράκτιες κατά κανόνα ζώνες του νησιού, όπως λ.χ. συνέβη στην περίπτωση των Μπαρμπάτη.

Το ισχυρό χαρτί στα επιχειρήματα του Ανδρέα Πανδή ήταν όμως ο πατέρας του Σταμάτης, γνωστός καπετάνιος και караβοκύρης πλοίων χωρητικότητας 400-500 *botti* (240-300 τόννους), που είχαν χτιστεί στην Κέρκυρα ή είχαν αγοραστεί αλλού. Με αυτά τα πλοία «ταξίδευε στον κόσμο» (*navigava per il mondo*), μεταφέροντας φορτία ή/και εμπορευόμενος για δικό του λογαριασμό¹⁹.

Πανδή με τους Επάρχους δείχνουν να επιβεβαιώνονται και από μια άλλη συνήθεια της εποχής, τον οικογενειακό χαρακτήρα στη διαχείριση βαρονιών ή φόρων. Βλ. σχετικά σε Παγκράτη, *Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*, κεφ. 3.

16. Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φφ. 8v, 9r.

17. Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φφ. 8v, 9r. Ο Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Έλληνες Στρατιώτες εν τη Δύση*, Αθήνα 1885, σελ. 53, διακρίνει τρία είδη καλύμματος της κεφαλής των *stradioti*: α) είδος τιάρας στραμμένο προς τα πίσω, το οποίο φόραγαν κυρίως οι αρχηγοί και ήταν πορφύρο, β) σκούφο μακρότατο, ή γ) μικρό σιδερένιο κράνος.

18. Σε καμιά από τις γνωστές πηγές δε μαρτυρείται η παρουσία κάποιου Πανδή μεταξύ των στρατιωτών. Ωστόσο άλλες γνωστές οικογένειες της Λευκίμμης όπως οι Βλάσση, στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα αναγνωρίζονταν ως στρατιώτες στην υπηρεσία της Βενετίας. Σάθας, *Έλληνες Στρατιώτες εν τη Δύση*, σελ. 69.

19. Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 3r.

Οι επιτυχίες στη θάλασσα σ' ένα κράτος όπως το βενετικό, που, τουλάχιστον στη φάση της ακμής του, είχε βασίσει την ισχύ του στο θαλάσσιο εμπόριο, ήταν επιθυμητό προσόν για τους βενετούς ευγενείς, καθώς υπήρχε η πεποίθηση ότι έτσι θα αποκτούσαν τις εμπειρίες και την ωριμότητα προκειμένου στη συνέχεια να σταδιοδρομήσουν στη διοίκηση του κράτους. Και ό,τι ίσχυε για τους ευγενείς αποτελούσε ατράνταχτο επιχείρημα για τους υπηκόους²⁰.

Οι επιδόσεις του Σταμάτη στις ναυτιλιακές επιχειρήσεις επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές. Γνωρίζουμε ότι από το 1528 μέχρι το 1564 συμμετείχε σε συντροφίες θαλάσσιου εμπορίου άλλοτε ως επενδυτής και άλλοτε ως καπετάνιος σε πλοία τρίτων ή δικά του. Το 1548 είχε στην ιδιοκτησία του τρία τουλάχιστον πλοία μεγαλύτερα των 300 τόννων, ναυπηγημένα με δικά του έξοδα στην Κέρκυρα ή αλλού. Το ένα από αυτά το είχε ναυλώσει για να φορτώσει ρύζι στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου με προορισμό το Ναύπλιο²¹. Πριν από το 1537 το μεγαλύτερο πλοίο του είχε χωρητικότητα 256 τόνων (400 botti). Το 1552, σε κάποιο από τα ταξίδια του προς και από τη Βενετία, γράφτηκε στην ελληνική αδελφότητα της πόλης²². Δεν μαρτυρείται κάποια άλλη εμπλοκή του στη διοίκησή της, που θα υποδήλωνε σταθερότερη διαμονή του στην πόλη. Τα ταξίδια του ωστόσο συνεχίστηκαν για καιρό περιλαμβάνοντας τη διακίνηση των τυπικών ανατολικομεσογειακών φορτίων προς τη Βενετία, αλλά και «εμπορικά γράμματα», μέρος των οποίων αφορούσε υποθέσεις του Οτταβιάνου Τριαντάφυλλου²³.

Σημείο αναφοράς στη ζωή του Σταμάτη ήταν η εμπλοκή του στα γεγονότα του

20. Βλ. σχετικά Ugo Tucci, «Il patrizio veneziano mercante e umanista», στο Hans-Georg Beck, Manoussos Manoussacas, Agostino Pertusi (επιμ.), *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, τ. 1, Firenze 1976, σελ. 335-357. Του ίδιου, «La psicologia del mercante veneziano nel Cinquecento», *Navi, mercanti, monete nel Cinquecento veneziano*, Bologna 1981, σελ. 43-94. Για τη σχέση των ηγετικών ομάδων με το εμπόριο βλ. και Frederic C. Lane, «Andrea Barbarigo, mercante di Venezia», *I mercanti di Venezia*, Torino 1996², σελ. 3-121.

21. Α.Ν.Κ., Νοτάριοι, Αντώνιος Μεταξάς, φάκ. Μ 180, φ. 81r (το δεύτερο).

22. Φανή Μαυροειδή, *Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ' αιώνα. Έκδοση του Β' Μητρώου Εγγραφών (1533-1562)*, Αθήναι 1976, σελ. 132.

23. Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 11v.

1537 στην Κέρκυρα. Τότε, όπως μαρτυράει ο εγγονός του Ανδρέας, ακολουθώντας το βενετικό στόλο με δύο πλοία ναυλωμένα και εξοπλισμένα με δικά του έξοδα, έσπασε τον οθωμανικό αποκλεισμό του νησιού και παρέδωσε τρόφιμα στην πολιορκημένη πόλη. Κατόπιν αιχμαλωτίστηκε από πειρατές, αλλά κατάφερε να απελευθερωθεί και να επιστρέψει στην πόλη της Κέρκυρας όπου τελείωσε τη ζωή του²⁴.

Ηρωισμοί αυτού του είδους, για τους οποίους ωστόσο δε διαθέτουμε άλλη μαρτυρία, πέρα από εκείνην του γιού του Ανδρέα, την οποία ούτε αμφισβήτησε ούτε όμως και επιβεβαίωσε κανείς από τους μάρτυρες ή από τους αντιπροσώπους της κοινότητας²⁵, κατά κανόνα επιβραβεύονταν από τη Βενετία. Και τούτο γιατί συνιστούσαν απόδειξη της πίστης και της αφοσίωσης των υπηκόων προς αυτήν. Ο Πέτρος Κοντολινώτης για παράδειγμα, караβοκύρης από το Ναύπλιο που μετά το 1540 εγκαταστάθηκε στα Χανιά, δώρισε ένα γαλιόνι του στη βενετική διοίκηση της Κέρκυρας, την οποία ενίσχυσε, όπως και ο Πανδής, μεταφέροντας τρόφιμα και χρήματα για λογαριασμό του βενετικού στρατού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιορκίας του 1537. Γι' αυτές τις δραστηριότητές του, ιδίως όμως για την τελευταία, ανταμείφθηκε με την κρητική ευγένεια, με μια ετήσια χορηγία, αλλά και με το δικαίωμα είσπραξης του φόρου πώλησης του τυριού στα Χανιά²⁶. Αντίθετα με τον Κοντολινώτη, οι πράξεις του Πανδή φαίνεται πως δεν επιβραβεύτηκαν από τους Βενετούς. Μάλιστα η κοινότητα, στην προσπάθειά της να αντικρούσει τα επιχειρήματα του Πανδή, πρόβαλε το γεγονός ότι ο Σταμάτης δεν επιδίωξε καν να ενταχθεί στο συμβούλιο, εκμεταλλευόμενος τη φήμη και τον πλούτο που είχε αποκτήσει.

24. Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 2ν.

25. Σε αυτή την πράξη του Πανδή αναφέρεται και η Μαυροειδή, *Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ' αιώνα*, σελ. 132, που άντλησε την πληροφορήσή της από τον Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique: description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs aux XVe et XVIe*, Paris 1885, τ. 1, σελ. CCX σημ. 5. Πηγή του Legrand υπήρξε ωστόσο η δικογραφία που μελετήσαμε κι εμείς και μάλιστα το ελλιπέστατο αντίγραφο της που βρίσκεται σε Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, φάκ. 82, filza 10, φ. 3ν.

26. Μαυροειδή, *Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ' αιώνα*, σελ. 128-129.

Ό,τι δεν επιδίωξε να καρπωθεί ο Σταμάτης, ο δημιουργός της ναυτιλιακής επιχείρησης, ζήτησαν να το αξιοποιήσουν οι απόγονοί του. Για εκείνους τα κατορθώματα του караβοκύρη πατέρα και παππού στη θάλασσα αποτέλεσαν ισχυρά επιχειρήματα στην προσπάθειά τους να αναβαθμίσουν το πολιτικό και κοινωνικό τους status.

Σε ό,τι αφορούσε το δικό του τρόπο ζωής ο Ανδρέας υποστήριξε πως έκανε ό,τι άρμοζε σε έναν πολίτη: Ταξίδευε και εμπορευόταν σε μεγάλες αποστάσεις είτε σε συνεργασία με τον πατέρα του είτε ανεξάρτητα. Είχε δηλαδή αποκτήσει την ποθητή για πολίτες «γνώση των πραγμάτων του κόσμου». Είχε επίσης συγγενέψει με πολίτες, παντρεύοντας τις δύο αδελφές του με μέλη ισχυρών οικογενειών του συμβουλίου, όπως ο Ανδρέας Αρκούδης, που το 1614 ήταν ένα από τα λίγα πρόσωπα που είχαν την τιμή να κατοικούν ακόμη στο Παλιό Φρούριο της Κέρκυρας, και ο Βίδος Ροδόσταμος²⁷. Μετά από κάποιο διάστημα απουσίας από το νησί λόγω των εμπορικών του ταξιδιών, το 1572 παντρεύτηκε τη Σταματέλλα, κόρη του πολίτη παπα-Χριστόδουλου Μπάκου, και απέκτησε σταθερή διαμονή στην Κέρκυρα²⁸.

Όπως τονίζει στο υπόμνημά του, στην πόλη της Κέρκυρας διέθετε το δικό του σπίτι (*in casa mia*) και ζούσε από εισοδήματα προερχόμενα από επενδύσεις στο εμπόριο, από κάποιου είδους βιοτεχνικές δραστηριότητες, από την είσπραξη φόρων για λογαριασμό του δημοσίου, καθώς και από την ενοικίαση βαρονιών που ανήκαν σε οικογένειες βενετών ευγενών²⁹. Με όλα αυτά ο Πανδής ουσιαστικά διακήρυσσε ότι είχε υιοθετήσει πλήρως το μοντέλο ζωής που εκείνοι απαιτούσαν από τα υποψήφια μέλη τους.

Για να ενισχύσει ο Ανδρέας τα επιχειρήματά του πρόβαλε το γεγονός ότι ουδέποτε είχε υποβληθεί σε προσωπική αγγαρεία και ότι είχε υπηρετήσει στις φρουρές του νησιού, υπονοώντας μάλλον την υπηρεσία του στην πολιτοφυλακή, η

27. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 3r & filza 8, φ. 16r.

28. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 14r.

29. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 3r: «..vivendo della poca intrata... con honorata industria, con afitar baronie et far mercantie come convien ad ogni cittadino honorato, caratando nelli dacia di Sua Serenità, afitando le baronie de diversi gentilhomeni veneti».

οποία ωστόσο ήταν μία από τις αγγαρείες με τις οποίες επιβαρύνονταν οι χωρικοί³⁰. Υποστήριξε επίσης ότι η σχέση του με την ύπαιθρο της Κέρκυρας και ειδικότερα με την περιοχή της Λευκίμμης δεν ήταν σταθερή ούτε διέμεναν εκεί συγγενείς του εκτός ενός που είχε μετακινηθεί στο χωριό κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του 1537, επειδή είχε μείνει ορφανός. Επίσης, ότι ο πατέρας του Σταμάτης, όταν δεν ταξίδευε, ακολουθούσε πάντοτε τον ενδεδειγμένο για πολίτες τρόπο ζωής (*vita civile et honorata*), όπως άλλωστε και ο ίδιος ο Ανδρέας³¹.

A2. Το θέμα της σταθερής διαμονής στην πόλη ορισμένων από τους Πανδή θα αποδεικνυόταν ωστόσο η αχίλλειος πτέρνα των ισχυρισμών του Ανδρέα. Οι σύνδικοι το έβαλαν πολύ ψηλά στα αντεπιχειρήματά τους και τελικά δικαιώθηκαν σχεδόν απ' όλους τους μάρτυρες, που επιβεβαίωσαν ότι πολλά μέλη της οικογένειας Πανδή ζούσαν στην ύπαιθρο.

Για την κοινότητα ήταν αδιανόητο άνθρωποι όπως ο Πανδής «να έχουν ξεχάσει τη χαμηλή κοινωνική τους θέση και να διεκδικούν μια μεταβολή αντίθετη προς την ίδια τη φύση τους...»³². Εξίσου αδιανόητο ήταν να διεκδικεί την είσοδό του στο συμβούλιο κάποιος που ζούσε από χειρωνακτική εργασία, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν όχι μόνο οι βιοτεχνικές δραστηριότητες, αλλά και η διαχείριση πλοίων, εφόσον κάποια στιγμή οι караβοκύρηδες θα είχαν περάσει από το στάδιο του ναύτη.

Για να αποδείξει τη χαμηλή κοινωνική θέση των Πανδή η κοινότητα εξασφάλισε και υπέβαλε στο *reggimento* έγγραφα εκδομένα από το δημόσιο ταμείο της Κέρκυρας. Με αυτά βεβαιωνόταν ότι τα προηγούμενα χρόνια διάφορα μέλη των Πανδή όπως ο Γιάννης του ποτέ Πέτρου, πρώτος εξάδελφος του Ανδρέα, καθώς και ο γιος του Πέτρος από τα Μελίκια της Λευκίμμης είχαν επιλεγεί στις προσωπικές αγγαρείες³³. Εξάλλου, σύμφωνα με την κοινότητα, σε βάρος του αιτήματος του Ανδρέα λειτουργούσε το γεγονός πως ούτε ο πατέρας του Σταμάτης ούτε ο παππούς του Γεώργιος διεκδίκησαν την ένταξή τους στο συμβούλιο των πολιτών.

30. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 3r.

31. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 3r.

32. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 46r.

33. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 4v.

Και ο ίδιος ο Ανδρέας όμως χρειάστηκε να φτάσει στην ηλικία των εξήντα ετών για να το πράξει³⁴.

A3. Οι μάρτυρες

Στη συνέχεια οι δύο πλευρές κατέληξαν σ' έναν κοινό κατάλογο δέκα ερωτήσεων και ισάριθμων μαρτύρων που προέρχονταν τόσο από τη Λευκίμμη όσο και από το χώρο του εμπορίου, στον οποίο είχαν δραστηριοποιηθεί ο Ανδρέας και ο πατέρας του. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται: ο Νικόλαος Κάντας, ο Αντώνιος Μακρής, ο Ολιβιέρ Κάντας από τα Μελίκια, ο Γιάννης Καλυβιώτης, με τον οποίο ο Ανδρέας Πανδής είχε εμπορική εταιρεία από το 1565 και για περισσότερα από δύο χρόνια³⁵, ο Οτταβιάνος Τριαντάφυλλος, ισχυρός έμπορος της Κέρκυρας των μέσων του 16ου αιώνα³⁶, ο Νικόλαος Μπογδάνος και ο παπα-Αλέξανδρος Χαμάλης, πρωτοπαπάς Λευκίμμης.

Οι καταθέσεις των μαρτύρων σε γενικές γραμμές αφορούσαν τα εξής:

Πολλά μέλη της οικογένειας Πανδή, από το γενάρχη τους Γεώργιο και κατόπιν, ζούσαν αδιάκοπα στη Λευκίμμη. Ένας από αυτούς ήταν ο Νικόλαος Πανδής, αδελφός του караβοκύρη Σταμάτη και θείος του Ανδρέα που έμενε στα Μελίκια, χωριό της περιοχής Λευκίμμης της νότιας Κέρκυρας, όπου και τελικά πέθανε άτεκνος, ζώντας ζωή χωρικού (*vita rusticale*). Στα Μελίκια κατοικούσε μόνιμα (*loco et foco*) και ο Γιάννης Πανδής του Πέτρου, εξάδελφος του Ανδρέα, με την οικογένειά του³⁷. Και για τον ίδιο το Σταμάτη ειπώθηκε ότι στα κενά διαστήματα ανάμεσα στα ταξίδια του ζούσε στη Λευκίμμη. Ο Νικόλαος Μπογδάνος υποστήριξε μάλιστα ότι ο Σταμάτης είχε υποβληθεί στις προσωπικές αγγαρείες³⁸.

34. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 1v. Απαντώντας ο Πανδής, υποστήριξε πως ούτε εκείνος ούτε ο πατέρας του είχαν βρει το χρόνο να προετοιμάσουν την υποψηφιότητά τους για ένταξη στο συμβούλιο, εξαιτίας των υποχρεώσεών τους στη θάλασσα.

35. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φφ. 11r-v.

36. Βλ. γι' αυτόν Gerassimos D. Pagratis, «Merchants and ship-owners in Venetian Corfu in the first half of the sixteenth century», στο Maria Christina Chatziioannou-Gelina Harlaftis (επιμ.), *Following the Nereids. Sea routes and maritime business, 16th-20th centuries*, Athens 2006, σελ. 31-43.

37. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 10r.

38. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φφ. 7v, 12v.

Αλλά και για τον Ανδρέα κάποιοι μάρτυρες δήλωσαν ότι ζούσε συστηματικά στη Λευκίμμη, όπου εκμεταλλευόταν μικρά πλοία όπως οι γρίποι με τον αδελφό του Γεώργιο. Οι περισσότεροι μάρτυρες όμως κατέθεσαν ότι ο Ανδρέας διατηρούσε σταθερή κατοικία στην πόλη ήδη από πολλά χρόνια και ότι επισκεπτόταν τη Λευκίμμη μόνο για επαγγελματικούς λόγους, όπως π.χ. για να αγοράσει κρασιά, να διαχειριστεί τα εισοδήματα της βαρονίας του καντουράτου, την οποία είχε, από κοινού με τον αδελφό του Γεώργιο, εκμισθώσει από την καθολική εκκλησία της Κέρκυρας κ.ο.κ.³⁹.

Όμως ο μη αστικός τρόπος ζωής των στενών συγγενών του Ανδρέα θα καταδίκασε κι εκείνον, αφού βρισκόταν σε αντίθεση με ορισμένες βασικές αντιλήψεις για τις προϋποθέσεις συμμετοχής των Κερκυραίων στο συμβούλιο των πολιτών και ειδικότερα με τη σταθερή διαμονή στην πόλη και με τον εν γένει αστικό τρόπο ζωής όχι μόνο των υποψηφίων, αλλά και των προγόνων τους μέχρι δύο γενιές πίσω. Ήταν άλλωστε κάτι που δύσκολα θα περνούσε απαρατήρητο σε μια μικρή κοινωνία, όπως ήταν η κερκυραϊκή του 16ου αιώνα.

Έρευνές μας στα αρχεία της Κέρκυρας επιβεβαίωσαν ότι στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα μεγάλο μέρος της οικογένειας Πανδή διέμενε στη Λευκίμμη, συμμετείχε στο θαλάσσιο εμπόριο και απασχολούνταν σταθερά ή ευκαιριακά στη γη. Η διαπίστωση αυτή στηρίχτηκε στην παρακολούθηση των δραστηριοτήτων έξι μελών της οικογένειας που κατοικούσαν στο σύνολό τους στη Λευκίμμη, απ' όπου λάμβαναν μέρος στο θαλάσσιο εμπόριο. Κύριο αντικείμενο των συναλλαγών τους ήταν η πώληση στις ακτές της Ηπείρου, του Αμβρακικού και του Κορινθιακού κόλπου των πλεονασμάτων της τοπικής αγροτικής ή βιοτεχνικής παραγωγής (κρασί, όσπρια, κεραμίδια, τούβλα κ.λπ.) και η αγορά εκεί δημητριακών, πρώτων υλών και άλλων αγροτικών ειδών, με τα οποία ικανοποιούσαν τόσο τις διατροφικές ανάγκες των περιοχών προέλευσης όσο και τις αντίστοιχες ελλείψεις της πόλης της Κέρκυρας, όπου τα εισαγόμενα φορτία είτε καταναλώνονταν επί τόπου είτε διαμετακομίζονταν με τελικό προορισμό τη Βενετία. Στα ταξίδια των Πανδή είναι ευδιάκριτοι χρονικοί περιορισμοί που θα πρέπει πιθανότατα να συσχετιστούν με τους χρόνους των αγροτικών εργασιών⁴⁰.

39. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φφ. 9v, 10r-v, 11v.

40. Παγκράτης, *Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*, κεφ. 7.

Οι μάρτυρες επιβεβαίωσαν και το δεύτερο επιχείρημα της κοινότητας, την άσκηση χειρωνακτικού επαγγέλματος από τους Πανδή. Η κατηγορία αυτή αφορούσε πρώτα τον ίδιο τον Ανδρέα, για τον οποίο ειπώθηκε ότι είχε εργαστεί ως ναύτης σε πλοία⁴¹. Η αιτιολόγηση από την κοινότητα της ένταξης του επαγγέλματος του ναύτη στα μηχανικά επαγγέλματα είναι αποκαλυπτική: «ο ρόλος των ναυτικών είναι να φορτώνουν και να ξεφορτώνουν τα πλοία, να πετάνε τις άγκυρες..., να κωπηλατούν, να κουβαλάνε πάνω στις πλάτες τους τα εμπορεύματα έξω από τη βάρκα.... και αν συμβεί μετά από την άσκηση αυτού του επαγγέλματος να γίνουν πλοιοκτήτες ή κυβερνήτες, εντούτοις παραμένουν πάντα λερωμένοι από τις χειρωνακτικές εργασίες»⁴².

Σύμφωνα με την παραπάνω αντίληψη, θέση στο συμβούλιο δεν θα έπρεπε να έχουν ούτε σημαντικοί караβοκύρηδες, αν σε νεαρή ηλικία είχαν υπηρετήσει στα καράβια ως μούτσοι, στάδιο που για τους περισσότερους ανθρώπους της θάλασσας, πλην των ευγενών, ήταν σχεδόν προαπαιτούμενο. Με αυτούς τους όρους ο Σταμάτης, το ισχυρό χαρτί των Πανδή, δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις για συμμετοχή στην ιδιότητα του πολίτη. Το παρελθόν του ως μούτσου και ναύτη σε καραμουςάλια ήταν καταδικαστέο⁴³.

Στα χειρωνακτικά και μηχανικά επαγγέλματα συμπεριλαμβάνονταν και η πώληση κρασιών, δραστηριότητα στην οποία, σύμφωνα με το Γιάννη Καλυβιώτη, είχε επιδοθεί και ο Ανδρέας Πανδής τόσο στο λιμάνι των Μελικίων Λευκίμμης όσο και στο Μανδράκι, τον πολεμικό τομέα του λιμανιού της Κέρκυρας. Οι πελάτες θα ήταν πιθανότατα οι ναύτες των πολεμικών πλοίων, στους οποίους ο Ανδρέας θα πουλούσε το κρασί μέσα από τη βάρκα του *a zara, a mezza zara et a varella*⁴⁴. Γι' αυτές τις ενασχολήσεις του Πανδή κατέθεσε ο Νικόλαος Μπογδάνος, ο οποίος υποστήριξε ότι τριάντα περίπου χρόνια πριν από την κατάθεσή του (δη-

41. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 11v.

42. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φφ. 5v, 20v: «...il carico di marinari è caricare et discaricare li navilli, gietar le ancore, soglier li fumi, vogar in barca et con le proprie spalle a guisa di bastasi condur fuori delle barche de mercantie, et se per aventura doppio tal essercitio diventano patroni, non restano però che non siano macchiate di mechaniche...».

43. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φφ. 20v, 25v.

44. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φφ. 4r, 11r-12v.

λαδή γύρω στα 1556), αγόραζαν με τον Ανδρέα κρασιά στους Καρουσάδες της βόρειας Κέρκυρας και τα μετέφεραν με μια βάρκα στην πόλη για να τα πουλήσουν στο Μανδράκι. Γι' αυτή την εργασία ο Μπογδάνος αμειβόταν με μια λίρα για κάθε ταξίδι. Στα παραπάνω ο πρωτοπαπάς Λευκίμης Αλέξανδρος Χαμάλης πρόσθεσε ότι είχε δει με τα ίδια του τα μάτια τον Ανδρέα Πανδή να πουλάει στη Λευκίμμη, άλλοτε σιτάρι άλλοτε κεραμικά και άλλοτε φασόλια⁴⁵.

Ο Νίκος Πανδής, θείος του Ανδρέα και αδελφός του Σταμάτη, συγκέντρωσε πάνω του σχεδόν κάθε είδους κατηγορία της κοινότητας⁴⁶. Η συμμετοχή του ως ναύτη σε θαλάσσια ταξίδια ήταν μία από αυτές. Κατά τη διάρκεια αυτών των ταξιδιών αιχμαλωτίστηκε δύο ή τρεις φορές από «Τούρκους». Μετά την τελευταία απελευθέρωσή του επέστρεψε πάμπτωχος στο χωριό του. Εκεί, σύμφωνα με τον Ολιβιέρ Κάντα, επιβίωνε χάρη στη βοήθεια της αδελφής του που ήταν παντρεμένη με έναν χωρικό⁴⁷. Αργότερα ο Νίκος παντρεύτηκε την αδελφή κάποιου Αντώνη Ρηνισιώτη. Από αυτό το γάμο δεν απέκτησε παιδιά. Επιπλέον, εξαιτίας κάποιων, άγνωστων σε εμάς, μεταβολών στη ζωή του, λίγα χρόνια μετά το γάμο του έγινε καλόγερος⁴⁸.

Βασιζόμενο στις καταθέσεις των μαρτύρων και στα υπομνήματα των δύο πλευρών, το *reggimento* της Κέρκυρας στις 28 Σεπτεμβρίου 1590 απέρριψε το αίτημα του Πανδή και απάλλαξε την κοινότητα από κάθε υποχρέωση προς τον τελευταίο⁴⁹. Έτσι χάθηκε η ευκαιρία για την κοινωνική αναβάθμιση του Ανδρέα Πανδή και της οικογένειάς του, πράγμα που σε μεγάλο βαθμό συνέβη εξαιτίας του τρόπου ζωής όχι τόσο του ίδιου του υποψηφίου, αλλά των στενών συγγενών του.

B. Η έφεση

Πέρασαν δεκαπέντε περίπου χρόνια, όταν το 1605 και ενώ είχε αποβιώσει ο Ανδρέας, ο μοναδικός γιος του Γεώργιος αποφάσισε να συνεχίσει το δικαστικό

45. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φφ. 2r-13r

46. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φφ. 4r, 9r, 11v.

47. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 10v.

48. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φφ. 9v-10r.

49. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 13v.

αγώνα του πατέρα του σε άλλο πεδίο, όπου πίστευε ότι θα είχε περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας. Θεωρώντας ότι η απόφαση της τοπικής βενετικής διοίκησης της Κέρκυρας του 1590⁵⁰ τον είχε αδικήσει και ότι ήταν ατεκμηρίωτη, κατέθεσε έφεση (*lettera di apelacione*) στην υπηρεσία των *auditori* της Βενετίας⁵¹. Το βασικό του επιχείρημα ήταν ότι ο πατέρας του είχε παντρευτεί κόρη πολίτη, πράγμα που κατά την άποψή του θα έπρεπε αυτομάτως να είχε ανοίξει στο γιο την είσοδο στο συμβούλιο⁵². Δεν έπεισε όμως και πάλι τις βενετικές αρχές, που δύο χρόνια αργότερα απέρριψαν το αίτημά του⁵³.

Γ. Η αντεπίθεση της κοινότητας – το κρυφό χαρτί των Πανδή (1609-1611)

Εν τω μεταξύ οι υποψηφιότητες για ένταξη στο συμβούλιο της κερκυραϊκής κοινότητας αυξάνονταν⁵⁴. Μελετώντας τις περιπτώσεις που προκάλεσαν την αντίδραση της κοινότητας, ο αριθμός των οποίων φαίνεται ότι κορυφώθηκε τη δεύτερη δεκαετία του 17ου αιώνα, διαπιστώνουμε ότι επρόκειτο για πρόσωπα που είχαν αποκτήσει οικονομική ισχύ χάρη στο εμπόριο ή/και τις βιοτεχνικές δραστηριότητες, και σε αρκετές περιπτώσεις διατηρούσαν στενή σχέση με την ύπαιθρο του νησιού⁵⁵.

Η κοινότητα ήταν αναγκασμένη να κινηθεί γρήγορα για να αποκρούσει την «εισβολή» που απειλούσε να «αλώσει τον προνομιακό της χώρο». Έτσι το 1609 οι εκπρόσωποί της ζήτησαν από τη γερουσία να τους ενημερώνει όταν θα υπήρχαν

50. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 14v.

51. Οι *auditori vecchi delle sentenze* ή *avogadori civili*, τριμελής υπηρεσία που ιδρύθηκε το 1284, έκρινε εφέσεις κατά αποφάσεων των διαφόρων υπηρεσιών του βενετικού κράτους, καθώς και των βενετικών διοικήσεων των υπερπόντιων κτήσεων της Βενετίας. *Alvise Da Mosto, L'Archivio di Stato di Venezia*, τ. 1, Roma 1937, σελ. 85.

52. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 14v.

53. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 14v.

54. Γυ' αυτό το φαινόμενο βλ. ειδικότερα σε Karapidakis, *Civis fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote*, σελ. 83-129.

55. Βλ. χαρακτηριστικά τις πρεσβείες των ετών 1582, 1610, 1611, 1615, 1618, 1621, 1652 σε Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου, *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, σελ. 309-310, 417-420, 423-425, 429-433, 445-448, 458, 467-468, 581-594.

αιτήσεις για ένταξη με χάρη στο κερκυραϊκό συμβούλιο, δυνατότητα που διέθετε τόσο η γερουσία όσο και οι τοπικές βενετικές διοικήσεις. Έτσι θα είχαν τη δυνατότητα να αποδείξουν στη γερουσία ότι κάποιες τουλάχιστον από αυτές τις περιπτώσεις, όπως π.χ. των Πανδή, είχαν ήδη απορριφθεί από τα αρμόδια όργανα⁵⁶.

Ακριβώς σε αυτή τη φάση, που η συγκυρία έδειχνε εξαιρετικά αρνητική για τους Πανδή, επέλεξαν να υποβάλλουν εκ νέου το αίτημά τους στη βενετική γερουσία. Το πληροφορούμαστε από πρόταση που υπέβαλαν οι σύνδικοι προς το συμβούλιο της κερκυραϊκής κοινότητας στις 15 Απριλίου 1611. Δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς υποβλήθηκε. Οπωσδήποτε πάντως τούτο θα έγινε πριν από τον Απρίλιο του 1611 και όχι το 1612, όπως υποστήριζαν οι πρέσβεις της κερκυραϊκής κοινότητας⁵⁷. Έμμεσα, από αυτό το έγγραφο, μαθαίνουμε και για την απόρριψη του αιτήματος των Πανδή από τη βενετική γερουσία.

«Ομιλητικότερα» είναι τα έγγραφα που αναφέρονται στις απόψεις των εκπροσώπων της κοινότητας, τα οποία ουσιαστικά αναπαράγουν τις γνωστές θέσεις εναντίον των Πανδή: ότι δηλαδή είχαν ασκήσει χειρωνακτικό επάγγελμα, κατάγονταν από χωρικούς και επιδίωκαν να απαλλαγούν από υποχρεώσεις όπως οι αγγαρείες, χωρίς όμως να πάνουν να ασκούν δημόσια αξιώματα.

Μετά και από αυτή την αποτυχία των Πανδή τα μέλη της κοινότητας θα πρέπει να πίστεψαν πως είχαν πλέον απαλλαγεί από τις ενοχλητικές και επίμονες διεκδικήσεις τους. Εντούτοις η υπόθεση έμοιαζε τώρα να ξαναρχίζει. Οι εκπρόσωποι της κοινότητας αδυνατούσαν να κατανοήσουν τους λόγους αυτής της επιμονής, αφού το αίτημά τους είχε ήδη απορριφθεί απ' όλες τις αρμόδιες υπηρεσίες του βενετικού κράτους. Εξάλλου η αποστολή πρεσβειών στη Βενετία ζημίωνε οικονομικά την κοινότητα. Τέλος, πιθανή αποδοχή του αιτήματός τους θα άνοιγε το δρόμο για ένταξη στο συμβούλιο και σε άλλους ανθρώπους ταπεινής καταγωγής, πράγμα που θα προκαλούσε τη δυσaráσκεια των πολιτών, που, όπως λένε οι σύνδικοι, θα ήταν αναγκασμένοι να μοιράζονται τα προνόμιά τους με ανθρώπους κατώτερης κοινωνικής στάθμης⁵⁸.

56. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 17v.

57. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, σελ. 430-433.

58. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φφ. 16v-18r.

Οι σύνδικοι δήλωναν διατεθειμένοι να δουν με συμπάθεια το αίτημα των Πανδή, εφόσον αυτό θα βασιζόταν σε κάποια προσφορά τους προς το βενετικό δημόσιο. Όμως, πάντα σύμφωνα με τους συνδίκους, όχι μόνο δεν υπήρχε αυτή η προϋπόθεση, αλλά επιπλέον οι Πανδή «είχαν επιχειρήσει πράγμα ανήκουστο, να επιτύχουν την απονομή της ιδιότητας του πολίτη με χάρη, και μάλιστα καταφεύγοντας σε ξένους ηγέτες»⁵⁹. Με αυτά τα επιχειρήματα ήταν προφανές ότι οι εκπρόσωποι της κοινότητας της Κέρκυρας είτε υποβάθμιζαν την προσφορά του Σταμάτη Πανδή στο πολιορκημένο νησί είτε την αμφισβητούσαν.

Και τούτο χωρίς να αποκαλύπτουν στο συγκεκριμένο έγγραφο ποιος ήταν αυτός ο ξένος ηγέτης που θα μπορούσε να αλλάξει διά μιάς τριάντα χρόνια άγωνα, για τους Πανδή, αντιπαράθεσης με την κοινότητα. Η μοναδική σαφής αναφορά στην ταυτότητά του προκύπτει από σημείωμα στο τέλος του εγγράφου, όπου αναφέρονται τα εξής: «Κατόπιν αιτήματος του καρδινάλιου Borromeo, οι Πανδή κατέφυγαν στη Γαληνότατη Δημοκρατία για να λάβουν την ιδιότητα του πολίτη, αλλά η αίτησή τους απορρίφθηκε από το συμβούλιο των *pregadi*»⁶⁰.

Είναι η πρώτη και τελευταία φορά που στα έγγραφα αυτής της αντιδικίας κατονομάζεται το πρόσωπο που μεσολάβησε για να ενταχθούν οι Πανδή με χάρη στο συμβούλιο. Δε διαθέτουμε συγκεκριμένη πληροφόρηση για τις υπηρεσίες που μπορεί να είχαν προσφέρει οι Πανδή στον καρδινάλιο Borromeo ώστε να τον πείσουν να παρέμβει στη βενετική γερουσία υπέρ τους. Μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε: Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι οι σχέσεις των Πανδή με την τοπική καθολική εκκλησία είχαν γίνει ιδιαίτερα στενές στο χρονικό διάστημα που αυτοί διαχειρίζονταν τα εισοδήματά της στη Λευκίμμη. Καθοριστικό ρόλο όμως θα πρέπει να διαδραμάτισε η συγγένειά τους με τους Επάρχους. Η υπηρεσία του Αντώνιου Έπαρχου προς διάφορους ουμανιστές πάπες και καρδινάλιους του πρώτου μισού του 16ου αιώνα, για λογαριασμό των οποίων αναζητούσε χειρόγραφα στην Ανατολή, τον είχε κάνει γνωστό σε ισχυρά πρόσωπα της εκκλησίας της Ρώμης.

59. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 17v: «...servire alle corti de alieni principi per otenere per mezzo di quelli il consenso...».

60. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 7, φ. 18r: «Nota che a richiesta del cardinal Borromeo li sopraditti Pandini ricercorno a Sua Serenità la cittadinanza et fu la lor supplica dico volum licenciata dall'ecellentissimo conseio di *pregadi*, appar a qual conseio».

Από καρδινάλιους όπως ο Cervini και ο Farnese είχε εξασφαλίσει προστασία και χορηγίες, ενώ με άλλους, όπως οι καρδινάλιοι Gaspare Contarini, Pietro Bembo, αλλά και ο Carlo Borromeo, τον συνέδεε φιλία που είχε καλλιεργηθεί στο πλαίσιο της ανεύρεσης κωδίκων που ενδιέφεραν τους καρδινάλιους. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος Έπαρχος*, σελ. 69-70, ο καρδινάλιος Carlo Borromeo «γράφει με βαθύτατη εκτίμηση στον Έπαρχο για την ικανότητά του να ανακαλύπτει χρήσιμα βιβλία και μάλιστα ενισχυτικά της καθολικής εκκλησίας»⁶¹.

Η νέα περιπέτεια της κοινότητας έληξε θετικά γι' αυτήν, παρά την ανησυχία που ασφαλώς θα είχε προκαλέσει η παρέμβαση του Borromeo υπέρ των αντιπάλων της. Η απόρριψη και αυτού του αιτήματος των Πανδή από τη βενετική γερουσία θα πρέπει να ενίσχυσε την αυτοπεποίθηση της κοινότητας και να την οδήγησε σε περαιτέρω σκλήρυνση της στάσης της. Τώρα ήταν η ευκαιρία να κλείσει μια για πάντα την πόρτα σε πρόσωπα με προφίλ ανάλογο με αυτό των Πανδή. Έτσι το 1610 απέκλεισε όσους διέμεναν στην ύπαιθρο⁶². Με νέα πρεσβεία το 1611 οι εκπρόσωποί της παραπονέθηκαν για την αποδοχή από το *reggimento* της αίτησης του Δήμου Μαζαράκη για είσοδο στο συμβούλιο της κοινότητας, χωρίς να δοθεί η δυνατότητα στους πρώτους να διατυπώσουν τη γνώμη τους για την καταλληλότητα του υποψηφίου⁶³. Απαντώντας σε αυτή την πρεσβεία, η γερουσία, με διάταγμα που εξέδωσε στις 18 Νοεμβρίου 1611, δικαίωσε την κοινότητα και επιβεβαίωσε παλαιότερες αποφάσεις για τους όρους ένταξης στο συμβούλιο των πολιτών ως εξής: Οι υποψήφιοι θα έπρεπε να αποδείξουν στο *reggimento* ότι ικανοποιούσαν τους τρεις όρους της αστικότητας. Η κοινότητα είχε τη δυνατότητα

61. Ο Borromeo έγινε καρδινάλιος στη διάρκεια της θητείας του θείου του πάπα Πίου Δ'. Διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στην αναδιοργάνωση της καθολικής εκκλησίας στο πλαίσιο της τρίτης περιόδου της συνόδου του Τρέντο (1561-63). Για τη φιλανθρωπική του δράση στη διάρκεια των λιμών που έπληξαν το Μιλάνο το 1571 και άλλες ιταλικές πόλεις ανακηρύχτηκε άγιος. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος Έπαρχος*, σελ. 69 σημ. 5, 219.

62. Lunzi, *Della condizione politica delle Isole Ionie sotto il dominio Veneto*, σελ. 270.

63. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, σελ. 421-425.

να διατυπώσει τις αντιρρήσεις της και να εξετάσει τους μάρτυρες. Η τελική απόφαση ωστόσο, που θα ήταν ανέκκλητη, ανήκε στο *reggimento*, που θα μπορούσε να εγκρίνει το αίτημα με τη σύμφωνη γνώμη τριών από τα τέσσερα μέλη του (βαίλος, προνοητής και καπιτάνος και δύο σύμβουλοι). Στις περιπτώσεις όμως υποψηφίων που ζητούσαν ένταξη στο συμβούλιο με χάρη, ακόμη και αν δεν διέθεταν τα απαιτούμενα προσόντα, μοναδικό αρμόδιο όργανο να κρίνει τα αιτήματά τους θα ήταν η βενετική γερουσία, όπου ο υποψήφιος θα έπρεπε να εξασφαλίσει τα δύο τρίτα των ψήφων⁶⁴.

Ανάμεσα στις γραμμές αυτού του διατάγματος της γερουσίας είναι ευδιάκριτη μια κάποια ενόχληση για τη συχνή ενασχόληση αυτού του κορυφαίου διοικητικού οργάνου του βενετικού κράτους με ζητήματα ήσσονος σημασίας, όπως πιθανότατα θα εθεωρούντο αντιδικίες ανάλογες με αυτές που εξετάζονται εδώ. Είναι επίσης ευδιάκριτη η πρόθεση του Κέντρου να ενισχύσει τη δυνατότητα των κοινοτήτων να επιλέγουν το προφίλ των νέων μελών τους.

Δ. Οι παραπάνω εξελίξεις αναμενόταν ότι θα έκλειναν οριστικά αυτή τη μακροχρόνια αντιδικία. Ούτε τώρα όμως ο Αρσένιος Πανδής έδειχνε διατεθειμένος να παραδώσει τα όπλα. Έτσι το 1613 εμφανίστηκε ξανά ενώπιον της βενετικής διοίκησης της Κέρκυρας, διατεθειμένος να συνεχίσει την προσπάθεια της οικογένειάς του.

Και σε αυτή τη νέα του προσπάθεια ακολουθήθηκε το σύνολο της τυπικής διαδικασίας: δηλαδή πρώτα ο Αρσένιος και η κοινότητα κατέθεσαν υπομνήματα, κατόπιν οι μάρτυρες απάντησαν στα προκαθορισμένα ερωτήματα, και τέλος το *reggimento* εξέδωσε την απόφασή του.

Ο Αρσένιος εξέθεσε τα γνωστά επιχειρήματα για το βίο το δικό του, του θείου του και του πατέρα του. Στο σύνολό τους τα τρία αυτά πρόσωπα παρουσιάζονται από τον Αρσένιο να έχουν ζήσει όπως άρμοζε σε πολίτες. Κατοικούσαν δηλαδή σταθερά στο κέντρο της πόλης, δεν άσκησαν ποτέ κάποιο χειρωνακτικό επάγγελμα κ.ο.κ.⁶⁵.

Εξίσου αναμενόμενα ήταν και τα αντεπιχειρήματα των εκπροσώπων της κερκυραϊκής κοινότητας: ότι δηλαδή οι Πανδή «από τη φύση τους» ανήκαν στην

64. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φφ. 2r-v, 25v.

65. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φφ. 1r, 4r.

τάξη των χωρικών και ότι πολλοί από αυτούς είχαν ασκήσει χειρωνακτικά επαγγέλματα. Υπήρχαν όμως και νέες κατηγορίες, όπως ότι οι Πανδή είχαν περιφρονήσει τους θεσμούς του βενετικού κράτους και ότι είχαν καταφύγει σε ξένο ηγέτη για να μεταβάλουν την τύχη ενός αιτήματος που είχε ήδη απορριφθεί πολλές φορές από υπηρεσίες του βενετικού κράτους⁶⁶. Κατέληγαν οι εκπρόσωποι της κοινότητας ότι αν οι πρακτικές των Πανδή έβρισκαν μιμητές, η Σπιανάδα, η κεντρική πλατεία της Κέρκυρας, δεν θα επαρκούσε για όσους θα φιλοδοξούσαν να λάβουν μέρος στις συνεδριάσεις του συμβουλίου της κερκυραϊκής κοινότητας⁶⁷.

Κατόπιν οι δύο αντίδικες πλευρές συμφώνησαν στον καθορισμό τριάντα δύο ερωτήσεων και στην επιλογή επτά μαρτύρων. Όσα ειπώθηκαν από τους μάρτυρες λίγα νέα στοιχεία προσθέτουν. Μας δίνουν ωστόσο τη δυνατότητα να διατυπώσουμε ορισμένες παρατηρήσεις. Καταρχάς η επιλογή ορισμένων από τους μάρτυρες δείχνει καθαρά μεροληπτική υπέρ των Πανδή. Και τούτο γιατί μεταξύ των επτά μαρτύρων συγκαταλέγονται ο Τζουάννες Βλάσσης, κουμπάρος του Αρσενίου Πανδή, και ο Νικόλαος Μπάκος, αδελφός της συζύγου του Ανδρέα Πανδή, θείου του Αρσενίου⁶⁸.

Παρατηρείται επίσης η εμμονή των μαρτύρων στην περιγραφή των φυσιολογικών και, κυρίως, των ενδυματολογικών συνηθειών του Γεωργίου Πανδή, που, τριάντα χρόνια μετά τις πρώτες καταθέσεις μαρτύρων, ήταν το μοναδικό πρόσωπο που οι μάρτυρες θα μπορούσαν να είχαν γνωρίσει βάσει της ηλικίας τους, σε αντίθεση με τις καταθέσεις των ετών 1585-1586 που έγιναν από πρόσωπα που είχαν σχετιστεί με το Σταμάτη Πανδή. Ο Γεώργιος περιγράφεται ως ένας ψηλός ή κανονικού αναστήματος άνδρας, παχύς, με γένια μαύρα ή, κατά άλλον, κόκκινα που είχαν αρχίσει να ασπρίζουν, και παχιά χείλη. Ντυνόταν πάντοτε με μαύρα ρούχα, έχοντας υιοθετήσει «τη συνήθεια της πόλης της Κέρκυρας»⁶⁹. Ένας μόνο μάρτυρας αναφέρει ότι τον είχε δει να φοράει γραβάτα. Οι περισσότεροι τον περιγράφουν ντυμένο με μανδύα κοντό και χοντρό, χρώματος μαύρου ή μωβ (*dulimano*), όπως αυτόν που φόραγαν οι βοσκοί του βαλκανικού χώρου ή οι στρατιώτες του

66. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φφ. 5r-v.

67. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φ. 5v.

68. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φ. 12v.

69. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φφ. 14v-15r.

ελαφριού ιπικού⁷⁰. Πάνω από αυτό το μανδύα φόραγε ριχτά το φερετζέ (ferenzer, τουρκ. yashmak), ένα μαύρο μακρύ πανωφόρι πιθανότατα χωρίς μανίκια, που έφτανε μέχρι τα γόνατα, το οποίο δεν θα πρέπει να συσχετιστεί με το κάλυμμα του προσώπου ή/και του κεφαλιού που φόραγαν οι μουσουλμάνες στις δημόσιες εμφανίσεις τους⁷¹.

Η επιμονή στην περιγραφή της ενδυμασίας του Γεωργίου Πανδή θα μπορούσε να αποκτήσει κάποιο νόημα μόνο στο πλαίσιο του σχολιασμού της συμμόρφωσης του ή μη στις απαιτήσεις ενός αστικού τρόπου ένδυσης και διαβίωσης των Κερκυραίων.

Κατά τα άλλα ο Γεώργιος φαινόταν να ικανοποιεί τις απαιτήσεις της κοινότητας. Ήταν παντρεμένος με τη Τζανέτα Σαραντάρη, κόρη πολίτη από τους Καστράδες της Κέρκυρας (σημ. Γαρίτσα)⁷². Ζούσε με τα παιδιά του στο ίδιο σπίτι όπου κατοικούσε και ο αδελφός του Ανδρέας, επίσης με την οικογένειά του, στο Οβριόβουνη, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Βλασίου (σημερινή Μητρόπολη). Είναι το ίδιο σπίτι όπου έζησε ο πατέρας τους Σταμάτης. Εκεί γεννήθηκαν τα παιδιά του και τα εγγόνια του κι εκεί πέθανε ο Γεώργιος, από «πόνο στα πλευρά». Ο παπάς που τον συνόδευε στην τελευταία του κατοικία, στην Παναγία της Παλαιόπολης, ο πρωτοπαπάς Λευκίμμης Σταμάτιος Κοντομάρης, ήταν ένας από τους μάρτυρες⁷³.

Εντύπωση προκαλεί η αδυναμία των μαρτύρων να απαντήσουν στο τριακοστό δεύτερο ερώτημα, που τους ζητούσε να αποκαλύψουν την ηλικία τους, στοιχείο δηλωτικό πιθανόν μιας ατομικής αντίληψης ή και μιας συλλογικής νοοτροπίας για την αίσθηση του χρόνου και της ηλικίας. Για παράδειγμα ο πρωτοπαπάς Λευκίμμης Σταμάτιος Κοντομάρης χρειάστηκε να υπολογίσει ότι το 1567 που έγινε παπάς ήταν μεταξύ 25-30 ετών⁷⁴, ενώ ο Τζουάννης Βλάσσης κατέθεσε τα εξής:

70. Βλ. αναλυτικά σε www.treccani.it/vocabolario/dolman. Επίσης σε <http://hellas.teipir.gr/DimosKentrikouZagoriou/greek/zagori/Paradosi/endymasies.htm>.

71. Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φφ. 11v, 14v-15r.

72. Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φφ. 16v, 18r.

73. Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φφ. 11v, 12v, 15r.

74. Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φ. 11v.

«Θα πρέπει να είμαι 55 ετών περίπου, γιατί η μητέρα μου λέει ότι την εποχή του τελευταίου πολέμου ήμουν περίπου δώδεκα ετών»⁷⁵.

Μετά την ολοκλήρωση της συζήτησης, το *reggimento* της Κέρκυρας στις 28 Μαΐου 1614 έκανε δεκτό το αίτημα των Πανδή. Η εξέλιξη αυτή ξαφνιάζει γιατί έρχεται σε πλήρη αντίθεση με όλες τις προγενέστερες αποφάσεις των διοικητικών οργάνων της Βενετίας και των κτήσεών της. Παράλληλα προκαλεί και απορίες, μέχρι σήμερα δυσερμήνευτες, για το αν λ.χ. υπήρξαν παρεμβάσεις του καρδινάλιου Borromeo προς το *reggimento*, που έγειραν αποφασιστικά την πλάστιγγα υπέρ των Πανδή. Ανεξάρτητα από το παρασκήνιο αυτής της υπόθεσης, γεγονός είναι ότι ο Αρσένιος πέτυχε εκεί που απέτυχαν οι υπόλοιποι συγγενείς του. Έτσι το 1614 έκανε πραγματικότητα το όνειρο της οικογένειας, λαμβάνοντας μέρος στις συνεδριάσεις του συμβουλίου της κερκυραϊκής κοινότητας.

Ε. Όμως το ίδιο το *reggimento*, ενώ από τη μια ευνόησε τους Πανδή, από την άλλη δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εκ νέου αποβολή τους από το σώμα των πολιτών. Και τούτο γιατί διέπραξε ένα σοβαρό λάθος: παραβίασε έναν από τους βασικούς όρους του διατάγματος της βενετικής γερουσίας της 18^{ης} Νοεμβρίου 1611. Σύμφωνα με αυτόν, θα έπρεπε το *reggimento* προτού εκδώσει την απόφασή του, να καλέσει τους εκπροσώπους της κοινότητας να εξετάσουν τον υποψήφιο. Πάνω σε αυτή την παράλειψη στήριζαν τα μέλη της κοινότητας την ανάγκη αποστολής νέας πρεσβείας με την οποία το 1615 ζήτησαν από τη βενετική γερουσία να ακυρώσει την ένταξη στο συμβούλιο των Πανδή, καθώς και δύο άλλων περιπτώσεων με ανάλογα χαρακτηριστικά, του Καμήλλου Πλανούδη και των αδελφών Κωνσταντίνου και Αντωνίου Καίσαρη⁷⁶.

Τα πράγματα ήταν πλέον απλά. Η γερουσία, που φυσικά δε θα αυτοαναιρούταν, έθεσε εκ νέου τους Πανδή εκτός συμβουλίου, οριστικά αυτή τη φορά.

Για λίγα ακόμη χρόνια θα συνεχιζόταν το φαινόμενο των πολυάριθμων αιτήσεων ένταξης στο συμβούλιο της κοινότητας από πρόσωπα που κατά κανόνα δεν ανταποκρίνονταν στα νέα κριτήρια στα οποία είχε καταλήξει η κοινότητα. Στο

75. A.N.K., Ενετοκρατία, φάκ. 11, filza 8, φ. 13v: «...posso haver cinquanta cinque anni incircha perchè mia madre dice che al tempo della guerra ultima havevo dodeci anni incircha...».

76. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, σελ. 430-433.

εξής όμως το προνομιακό αυτό σώμα θα αισθανόταν το έδαφος κάτω από τα πόδια του πιο σταθερό, χάρη στη νομική κατοχύρωση των συμφερόντων του από την κεντρική διοίκηση.

Συμπερασματικά

Ο 16ος αιώνας για το βενετικό *Κράτος της θάλασσας* αποτελεί μια κατεξοχήν μεταβατική περίοδο που χαρακτηρίζεται από ποικίλες μεταβολές στην έκτασή του, στη γεωστρατηγική σημασία των διαφόρων κτήσεων και στη δημογραφική τους σύσταση. Όταν από το δεύτερο μισό του αιώνα και κατόπιν η κατάσταση θα αρχίσει να σταθεροποιείται σε όλα τα επίπεδα, θα παρατηρείται μια τάση περιχάρακωσης των κεκτημένων από εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που βρίσκονταν σε θέση ισχύος και νέμονταν την εξουσία σε τοπικό επίπεδο, στο πλαίσιο της λειτουργίας των κοινοτήτων. Η Βενετία, που ανέκαθεν προτιμούσε τη συνεργασία με κλειστές προνομιακές ομάδες, αντιμετώπιζε κατά κανόνα με κατανόηση τα αιτήματά τους, επιτρέποντάς τους να επιλέγουν τα νέα μέλη τους παρά τις κατά καιρούς αντίθετες απόψεις των βενετών τοπικών αξιωματούχων.

Η περίπτωση των Πανδή που εξετάσαμε εδώ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της περιόδου κατά την οποία διεξαγόταν με εντονότερους ρυθμούς η συζήτηση για τη φυσιογνωμία που θα λάμβανε το σώμα των πολιτών. Ανήκει ωστόσο και στις εξαιρέσεις για μια σειρά από λόγους, όπως η απίστευτα μεγάλη χρονική διάρκεια αυτού του δικαστικού αγώνα, στοιχείο ενδεικτικό της σπουδαιότητας με την οποία οι Πανδή είχαν περιβάλει τον επιδιωκόμενο σκοπό, καθώς και του εύρους των διασυνδέσεών τους που έφτασαν να εμπλέξουν στην υπόθεσή τους έναν από τους ισχυρότερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους των πρώιμων νεότερων χρόνων, τον καρδινάλιο Borromeo.

Η περίπτωση των Πανδή προσφέρεται ωστόσο και για την άντληση συμπερασμάτων που εντάσσονται στο χώρο της λεγόμενης ιστορίας των νοοτροπιών και των αντιλήψεων για το περιεχόμενο της έννοιας του πολίτη, τον αστικό τρόπο ζωής και το κοινωνικό κύρος της επιχειρηματικότητας. Στην ουσία για τους Πανδή όλα ξεκίνησαν όταν ένας από αυτούς, ο Σταμάτης, ξέφυγε από τα τοπικά όρια δράσης και τις καθημερινές βιοποριστικές πρακτικές και κατόρθωσε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο θαλάσσιο εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου. Τα κέρδη του Σταμάτη από τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις, οι γνωριμίες και η κοινωνική του καταξίωση δεν αξιοποιήθηκαν από τον ίδιο, αλλά από τα παιδιά και τα εγγόνια

του, που επιδίωξαν να αλλάξουν κοινωνικό και οικονομικό status, επικαλούμενοι τόσο τη δράση του караβοκύρη προγόνου τους όσο και το δικό τους τρόπο ζωής. Σε προγενέστερες εποχές, πριν από το 1540 ή/και λίγο μετά, πιθανότατα δεν θα υπήρχε πρόβλημα στην επίτευξη του στόχου τους. Τώρα όμως είχαν ήδη παγιωθεί συγκεκριμένες αντιλήψεις για τις προϋποθέσεις ένταξης στην κατηγορία του πολίτη.

Τι περιλάμβαναν αυτές οι προϋποθέσεις;

Ένας ικανός πολίτης όφειλε να έχει σταθερή διαμονή στην πόλη της Κέρκυρας, παρά τις αναπόφευκτες μετακινήσεις του στην ύπαιθρο, όπου θα διατηρούσε τα οικονομικά του συμφέροντα.

Ένας πολίτης έπρεπε να ζει από εισοδήματα προερχόμενα από την αξιοποίηση της γης, από την ενοικίαση φέουδων, από τη συλλογή φόρων, από τη διαχείριση πλουτοπαραγωγικών πηγών του δημοσίου, από τη λειτουργία εργαστηρίου και βέβαια από το εμπόριο. Πώς θα μπορούσε να λείπει το εμπόριο από τα προσόντα ενός υποψήφιου στελέχους της δημόσιας μηχανής μιας από τις κτήσεις της Βενετίας; Όμως η συμμετοχή στο θαλάσσιο εμπόριο δεν αντιμετωπιζόταν ενιαία. Επιθυμητή ήταν η σταδιοδρομία από τη θέση του καπετάνιου ή/και πλοιοκτήτη ποντοπόρων πλοίων. Αντίθετα κατακριτέα ήταν η υπηρεσία σε πλοία από τη θέση του ναύτη ή του μούτσου, καθώς συνεπαγόταν την αναπόφευκτη εμπλοκή σε «βάνουσες» ή χειρωνακτικές εργασίες. Ενταγμένη σε αυτή την τελευταία κατηγορία, και άρα ασυμβίβαστη με την ιδιότητα του πολίτη, ήταν και η συμμετοχή στο λιανικό εμπόριο, ακόμη και αν τούτο προϋπέθετε θαλάσσια διακίνηση, όπως το εμπόριο κρασιών στο οποίο έλαβε μέρος ο Ανδρέας Πανδής.

Όμως ακόμη και το εξαιρετικό, σε σχέση με άλλους χώρους της δυτικής Ευρώπης, κοινωνικό κύρος που διατηρούσαν οι έμποροι και οι πλοιοκτήτες στη Βενετία, είχε αρχίσει να μην επαρκεί για την είσοδο στο συμβούλιο των πολιτών. Και τούτο εφόσον κάποιος δεν είχε κληρονομήσει μια ναυτιλιακή επιχείρηση από τον πατέρα του, αλλά ήταν αυτοδημιούργητος και άρα είχε περάσει από διάφορα στάδια του ναυτιλιακού επαγγέλματος που αναπόφευκτα προϋπέθεταν χειρωνακτικές δραστηριότητες. Όλα αυτά θα μπορούσαν να δηλώσουν ότι στο χώρο των πολιτών μιας κτήσης της Βενετίας, που είναι φανερό ότι προσάρμοζε τα κριτήρια ένταξης νέων μελών στα ειδικά χαρακτηριστικά της πλειονότητας των υποψήφιων μελών, η αίγλη του караβοκύρη είχε αρχίσει να θαμπώνει, απηχώντας ενδεχομένως όσα συνέβαιναν την ίδια πάνω-κάτω περίοδο στην πόλη της Βενετίας.

Μέρος ή απλά στοιχείο ενδεικτικό του αστικού τρόπου ζωής θα μπορούσε να θεωρηθεί και η ένδυσή του σύμφωνα με αστικά-δυτικά πρότυπα. Έτσι θα έπρεπε για παράδειγμα να είναι ντυμένος με γραβάτα και όχι με ενδύματα όπως αυτά που φόραγαν βοσκοί ή στρατιώτες.

Η ικανοποίηση όλων των παραπάνω προϋποθέσεων τόσο από εκείνον που διεξήγε τον αγώνα όσο και από τους ενήλικες (άνω των είκοσι ετών) στενούς συγγενείς του κατέστη όρος αναγκαίος για την πολυπόθητη ένταξη στο συμβούλιο. Παρά όμως τα αξιοθαύμαστα ψυχικά αποθέματα των Πανδή που διατήρησαν ζωντανό έναν αγώνα τριάντα σχεδόν ετών, συλλογικοί ήταν και οι παράγοντες που οδήγησαν σε αποτυχία αυτή τη μακρόχρονη και επώδυνη προσπάθεια.

